

УДК 18. 7. 01

Олексій Матицин

ГОГОЛЬ ЯК ПРЕДСТАВНИК УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

У статті розглянуто витоки романтизму М. Гоголя. Виявлено основні риси українського романтизму. Проаналізовано літературну традицію європейського романтизму як важливий чинник у формуванні літературного стилю М. Гоголя. Досліджено літературну спадщину М. Гоголя крізь призму категорій естетики.

Ключові слова: Гоголь, естетика, література, романтизм.

Matytsyn O. Gogol as the representative of the Ukrainian romanticism

Sources of romanticism of N. Gogol are considered. The basic lines of the Ukrainian romanticism are revealed. The literary tradition of the European romanticism as the important factor in formation of literary style of N. Gogol is analysed. N. Gogol's literary heritage through consideration of categories of an esthetics is investigated.

Key words: Gogol, esthetic, literature, romanticism.

Матицин А. Гоголь как представитель украинского романтизма

В статье рассмотрены истоки романтизма Н. Гоголя. Выявлены основные черты украинского романтизма. Проанализирована литературная традиция европейского романтизма как важный фактор в формировании литературного стиля Н. Гоголя. Исследовано литературное наследие Н. Гоголя через призму категорий эстетики.

Ключевые слова: Гоголь, эстетика, литература, романтизм.

Творчість М. Гоголя – складна та багатогранна. Його життєвий та літературний шляхи були та залишаються об'єктами дослідження багатьох літераторів та науковців. Багатоманітність сюжетів, стрімкий перехід від комічного до трагічного, від піднесеної поезії до черстої прози, від прекрасного до потворного роблять літературну спадщину Гоголя унікальною. Серед представників українського романтизму Гоголь є однією з найяскравіших постатей. Сам розвиток такого напрямку, як романтизм в Україні був пов'язаний не тільки з усвідомлен-

ням його представниками (І. Котляревський, М. Максимович, М. Костомаров, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Гоголь та інші) своєї етнічної приналежності, а й з усвідомленням їми себе самих, як носіїв національної самосвідомості, пов'язаних з життям українського народу, здатних вивести на новий рівень літературу та культуру власного народу [6, с. 287 – 288].

Об'єктом цього дослідження є аналіз літературної спадщини М. Гоголя крізь призму літератури епохи романтизму та категорій естетики.

Предметом дослідження є естетичне в творчості М. Гоголя.

Власне, кажучи про естетичне у Гоголя, слід зауважити, що історично поняття “естетичне” осмислювалось у термінах прекрасного, піднесеного, комічного та термінах, що їм протиставлялись (потворне, трагічне і т. д.) [8, с. 456]. На протиставленні, перетині, контрасті цих категорій побудована вся літературна спадщина Гоголя (вона їми практично просякнута).

Варто зазначити, що на початку своєї літературної діяльності М. Гоголь знаходився під сильним впливом європейського (переважно англійського та німецького) романтизму. Естетика романтизму формувалась як своєрідна реакція на просвітництво та класицизм. Романтики розглядали навколишній світ як акт діяльності “абсолютного Духу”, як “виявлення Абсолюта” (Шелінг).

Для естетики романтизму характерним є застосування іронії, гротеску, сарказму, гіперболізації, культ нескінченного, піднесена духовність, загострений ліризм, потяг до змішування реальності з фантазією [8, с. 459]. У творчості Гоголя знаходять своє місце всі вищевказані прийоми. Власне, вже в перших віршах письменника (“Негода”, до 1826 р.) чітко проступають характерні для романтизму моменти порівняння відчуттів людини та стану природи:

Теперь, как осень вянет младость:

Угрюм; не веселится мне,

И я тоскую в тишине

Один, и радость мне не в радость.

Його найбільш ранній великий твір “Ганс Кюхельгартен” (1827 р.) є яскравим прикладом того впливу естетики європейського романтизму, якого зазнає молодий М. Гоголь. У цьому творі присутні всі елементи, що є характерними для естетики романтизму. Картини бурхливої природи, поєднані з відчуттями скорботи та туги головного героя, доповнюють одна одну:

Душа, в волнение темных дум,
О чем – то, скорбная, тоскует;
Он как прикованный сидит,
На море буйное глядит;

У цій поемі Гоголь звертається до образу класичних Афін, що також є характерним для представників романтизму. Велична спадщина давньої Еллади завжди була джерелом натхнення для митців та літераторів усіх часів. Традиція, яка йде ще від часів Ренесансу – захоплення ідеальними рисами могутньої грецької держави. Та сама традиція, що згодом проявиться в німецькій літературі у працях Вінкельмана, Лессінга та німецьких романтиків. Але, потрібно зазначити, що Афіни не довго надихали Миколу Васильовича, захопленням всього його життя була Італія, Рим. Саме Італії присвятить Гоголь рядки свого першого офіційно надрукованого (Журнал “Сын Отечества и Северный Архив” № 12, 1829 р.) вірша:

Италия – роскошная страна!
По ней душа и стонет и тоскует;

Аналізуючи естетичне в творчості М. Гоголя варто приділити особливу увагу тогочасній європейській літературі, з якою був знайомий письменник і відбиток якої залишився на всій його творчості. В першу чергу слід виявити вплив німецької та англійської літератури епохи романтизму на формування літературного стилю М. Гоголя.

Окремо потрібно зупинитись на посталях двох французьких літераторів це – Мольєр та Нікола Буало. Знайомство з літературною спадщиною Мольєра відбулось у Гоголя через “посередництво” О. С. Пушкіна. Ось свідоцтво П. В. Анненкова: “Пушкін, – говорив Гоголь, – дал мне порядочный выговор и крепко побранил за Мольера. Я сказал, что интрига у него почти одинакова и пружины схожи между собой. Тут он меня поймал и объяснил, что такой писатель, как Мольер, надобности не имеет в пружинах и интригах; что в великих писателях нечего смотреть на форму, что куда бы он ни положил добро свое, – бери его, а не ломайся” [4, с. 153 – 154]. Цілком можливо, що результат саме цієї розмови з Пушкіним відобразився в характеристиці Мольєра в гоголівських “Петербуржских записках 1836 года”: “О Мольер, великий Мольер! Ты, который так обширно и в такой полноте развивал свои характеры, так глубоко следил все тени их...” [4, с. 672]. Так само, пізніше, “глубоко следил все тени их...” в героях своїх творів і сам Гоголь. Згодом той самий Пушкін буде захоплено описувати здатність Гоголя підкреслювати найнепомітніші риси сво-

їх героїв. Саме Пушкін, за твердженням самого Миколи Васильовича, дав останньому ідею “Ревізора” та “Мертвих Душ”. “Мысль “Ревізора” принадлежит Пушкину”, – стверджує Гоголь у своїй “Авторській сповіді”. Цілком ймовірно, що через Пушкіна Гоголь був знайомий і з поетичним трактатом Ніколи Буало – “Поетичне мистецтво”. Сам Пушкін, що неодноразово цитував цей твір у своїх критичних статтях по французькій літературі, називав Буало в числі “истинно великих писателей, покрывших таким блеском конец XVII века” [3, с. 50 – 51]. Для нас цікавим є відношення Ніколи Буало до сатири:

Не злобу, а добро стремясь посеять в мире,
Являет истина свой чистый лик в Сатире [3, с. 30]

Відношення Гоголя було схожим. Він розглядав сатиру як інструмент для позитивного впливу на суспільство. Комічне, сміх, сатира, гротеск – найбільш чітко відтіняють та підкреслюють у творах Гоголя все негативне. Ось слова самого Миколи Васильовича стосовно написання “Ревізора”: “Я решил собрать все дурное, какое только я знал, и за одним разом над всем посмеются...” [4, с. 209]. Гоголь розрізняє декілька різновидів сміху. На перше місце він ставить сміх, який виходить зі світлої природи людини. Власне, його творчість (особливо та, що пов’язана з Україною) просякнута духом комічного. Українська народно-святкова тематика “організує” (вислів М. Бахтіна) більшість його творів. Чітко вказуючи на визначальну функцію комічного в структурі народного свята М. Гоголь тим самим надає сміху досить вагомого значення в масштабі цілої культурної традиції.

Слід також зауважити, що сатиричне в творах Гоголя не має яскраво вираженого особистісного характеру. Цікавим є те, що інколи ідеальне в сатиричному творі взагалі протиставляється дійсності в цілому. Як приклад можна навести формулювання поняття “сатира” за Ф. Шиллером: “Действительность, как недостаточность, противопоставляется в сатире идеалу, как высшей реальности... Стало быть, действительность в ней становится обязательным объектом неприятия” [1, с. 408]. У Гоголя “ідеальні типи”, які він висміює, мають так би мовити синтетичний характер. Негативні риси, що їх висміює та вскриває М. Гоголь, “розчинені” їм у всіх своїх персонажах. Це “розчинення” носить такий загальний характер, що навіть Цензурний Комітет (орган, що міг дозволити або заборонити будь-який літературний твір на теренах тогочасної Російської імперії) не знаходить, що у творах М. Гоголя вказується на якусь конкретну особу. Людські вади, на які вказує автор, стосуються людей взагалі: різного віку, національнос-

ті та соціального походження. Виходячи з § 14 Уставу про цензуру, що не забороняє висміювання вад, притаманних не конкретній особі, а людям взагалі, Цензурний Комітет дозволяє друкувати твори М. В. Гоголя [5, с. 349].

Повною мірою в творах Гоголя присутній і гротеск. Особливо чітко риси гротеску проступають у “Миргороді” та “Ночі перед Різдом”. Образ Пацюка з Диканьки більшою мірою виявляє гротескні риси. Величезні розміри, апетит та така ж величезна лінь поєднують героя Гоголя з відомим героєм Франсуа Рабле. Гіперболізація, фантастичне збільшення (або зменшення) розмірів об’єктів, відстаней між об’єктами (згадаймо шлях до Петербурга в “Загублений грамоті”) та героїв (розміри Тараса Бульби або Пацюка) є засобами, які надають літературі Гоголя рис, що притаманні українській усній народній творчості. Тим самим літературна спадщина М. Гоголя стає ще більш народною, ще більш близькою до ідеалів романтизму.

Досить вагомим є вплив на творчість М. Гоголя представників літературної традиції англійського романтизму. Це, в першу чергу, Вальтер Скотт. За словами П. В. Анненкова: “Тоголь любил Вальтера Скотта просто с художественной точки зрения, за удивительное распределение материи рассказа, подробное обследование характеров и твердость, с которой он вел многосложное событие ко всем его результатам” [4, с. 150]. Від В. Скотта Гоголь багато в чому бере свій характерний ліризм. Слід відмітити, що, на той час, захоплення творчістю Вальтера Скотта мало серед представників творчої еліти Москви та Петербурга характер загального. Тільки у 1821 році і тільки в Москві здійснено 18 перекладів творів цього класика англійської літератури.

Власне, лірика М. Гоголя – це лірика епохи романтизму майже в чистому вигляді. Такі ж проникливі описи природи (“Вечори на хуторі поблизу Диканьки”), та ж сама туга та меланхолія, що проявляється в багатьох Гоголівських сюжетах. Лірика допомагає М. Гоголю на деякий час вийти за межі того сумного та замкненого в собі світу, який він так пронизливо зображає у “Миргороді” (“Скучно на этом свете, господи!”) та у “Мертвих Душах”. В “Мертвих Душах” ліризм Гоголя взагалі досягає свого найбільшого піднесення.

Відбитки того ліричного настрою, що охоплює Гоголя, проявляються і в його листах. У листі до М. П. Погодіна (6 грудня 1835 р.) М. Гоголь пише, що його “волновали высокие, исполненные истины и ужасающего величия мысли ...”. В іншому листі до В. А. Жуковського (16 червня 1836 р.) він пише: “каких высоких, каких торжественных ощущений, невидимых, незаметных для света, испол-

нена жизнь моя!..” [9, с. 35 – 36]. Важко не помітити тих сповнених ліризму емоцій, що володіли Гоголем у той час. Вся творчість письменника просякнута цим єдиним духом піднесеного. По мірі розгортання в “Мертвих Душах” величної картини Русі, творчий геній Гоголя підносить нас над картинами похмурої дійсності, дає читачам змогу осягнути велич та красу природи, а й у деяких епізодах і людини, у всій її повноті. У своїх творах Гоголь виступає не як сторонній спостерігач, він нібито включає себе в канву оповіді.

Досить цікавим та загадковим є ставлення Гоголя до німецької літератури періоду романтизму. З одного боку П. В. Анненков стверджує, що німецька література практично не існувала для Гоголя. З іншого боку, ще в поемі “Ганс Кюхельгартен” Гоголь згадує поряд із Платоном, Петраркою і Арістофаном – Шиллера та Вінкельмана (знову повертаємося до питання про значення античної спадщини в літературній творчості М. Гоголя):

Лежит, в густой пыли, том давний,
Платон и Шиллер своенравный,
Петрарка, Тик, Аристофан
Да позабытый Винкельман.

Відмітимо, що дослідники творчості М. Гоголя вбачають у поемі “Ганс Кюхельгартен” не тільки вплив баллади Жуковського “Теон та Есхін”, романа у віршах Пушкіна “Євгеній Онегін”, творів Байрона (власне Пушкін у своєму романі “Євгеній Онегін” порівнює Онегіна з байронівським Чайльд-Гарольдом, звідси, через Пушкіна, можливий вплив творчості Байрона на Гоголя), а й вплив ідилії німецького письменника Фосса “Луїза”. Із баллади Жуковського взято образ головного героя, ідеаліста-романтика з його неясним потягом до пошуків чогось піднесеного, з його намаганням вирватись із тихої, спокійної ідилії назустріч бурям життя. Із ідилії Фосса взято, як фон, зображення німецького побуту, спокійний, сентиментальний настрій звичайного, повсякденного життя [12, с. 140].

Актуальним є питання про вплив на Гоголя літературної спадщини Гете. Сам Микола Васильович рідко згадує цього видатного представника німецького романтизму, але відбиток творчості Гете простежується у всьому пізньому періоді літературної творчості Гоголя, зокрема у “Мертвих Душах”. Ще більш яскраво цей зв’язок простежується у так званому “Воззванні к гению” (1834 р.), де в палкому зверненні Гоголя: “Молю тебя, жизнь души моей, мой Гений! О, не скрывайся от меня!”, вбачаються чіткі паралелі з творчістю Гете.

Власне, і на ранньому етапі своєї літературної творчості Микола Васильович звертається до Гете:

Тебя обняв, как некий Гений,
Великий Гете бережет,
И чудным строем песнопений,
Свевает облака забот. (Ганс Кюхельгартен)

“Я совершу!” – такими словами закінчується звернення Гоголя до свого Генія. У цій фразі міститься вся сила сподівання Гоголя на свій талант, на свій дар бачити те, що інші оминають. Саме сподівання створити щось надзвичайне, впевненість у своїй особливій місії, керували автором у процесі написання “Мертвих Душ”. А ось як описує процес творчості Гете: “Все, що створює геній, створює несвідомо, і ніяке геніальне творіння не може бути вдосконалене простими роздумами, але сам геній, довго роздумуючи, може піднятися до такої висоти, щоб створити досконалі творіння”. Це прагнення досконалості тяжіло й над Гоголем і надавало його творчості (особливо пізнього періоду) такого драматичного відтінку.

Ще одна схожа риса, що зближує Гете та Гоголя, – це захоплення природою, спостереженням за навколишнім світом. Ось слова Гете: “Безпосередньому спогляданню речей зобов’язаний я усім, – скаже він за рік до смерті, – слова значать для мене менше, ніж будь коли” [11, с. 10]. Вражає схожість відчуттів у Гоголя: “Теперь мне нет ничего в свете выше природы. Ее одну я вижу и живу ею” (з листа М. Гоголя до М. П. Балабіної, Рим, 1839 р.). Гоголь не задовільняється лише пасивним спогляданням навколишнього світу – він змальовує його у своїй літературній творчості та зображає у вигляді малюнків на папері. “Я вчера пробовал рисовать, краски ложатся сами собою, так что потом дивишься, как удалось подметить и составить такой – то колорит и оттенок” (з листа В. А. Жуковському, Рим, 1839 р.). Власне, з особливим інтересом, Гоголь зображав архітектурні споруди (переважно собори), саме вони складають більшу частину тих його малюнків, що зберіглися до наших часів [10, с. 109 – 121]. “Менше писати – більше малювати” – одне з головних правил Гете! Драматизм та виразність літературних творів Гете та Гоголя багато в чому підкреслюються за допомогою художніх прийомів, що застосовують обидва автори. Саме цей тонкий перетин літератури та мистецтва робить схожими ці дві такі різні постаті світової літератури.

Величність та непорушність архітектурних форм, що так захоплювала Гоголя, може бути порівняня з величністю та спокоєм, що притама-

нні позитивним героям у його творах. Для прикладу розглянемо, як змальовує Гоголь одного з найбільш позитивних героїв “Мертвих Душ” – Платона Михайловича Платонова: “Ни страсти, ни печали, ни даже что-либо похожее на волнение и беспокойство не дерзнули коснуться его девственного лица и положить на нем морщину...”. Ці риси позитивних героїв Гоголя схожі з рисами, які ще Вінкельман зазначав у кращих зразках давньогрецького живопису та скульптури. “Як глибина морська, – каже він, – залишається завжди спокійною, яким бурхливим не було б море на поверхні, так само й зображення греків відкривають серед усіх пристрастей їх величну та тверду душу” [7, с. 388].

Творчість Гоголя вся побудована на контрастах. У творах письменника добро завжди поруч зі злом, потворне відтіняє прекрасне, трагічне доповнює комічне, проза переплітається з лірикою. Всю силу своєї лірики Гоголь вкладає в прозу, надаючи їй характер поезії. Недарма “Мертві Душі” – це поема. Власне, це ціла епопея, що розширює кордони епосу. Поема Гоголя злита з прозою. Поетичні картини природи співіснують на сторінках “Мертвих Душ” з прозаїчними (місцями, підкреслено прозаїчними) картинами людського буття.

Поетика Гоголя – це окрема сторінка його творчості. Еспресія, яскравість порівнянь та аналогій, що проявляється в самій структурі тексту його творів – ось характерні риси гоголівської поетики. “Фраза у Гоголя взорвана, разметанная осколками придаточных предложений, подчиненных главному, соподчиненных между собой; ...” [2, с. 8]. Окремі фрагменти в творах Гоголя стрімкістю та частотою змін сюжету нагадують інколи музичний твір. Недарма Гоголь пише в одній зі своїх статей (1831 р.): “Музыка – страсть и смятение души...”. За словами А. Белого, ритм творів М. Гоголя місцями нагадує “сшибающиеся серебряные подковы” [2, с. 12].

Цікавим аспектом творчості Гоголя є його поетика надзвичайного, фантастичного, казкового, потойбічного. Твори письменника, в яких ці риси виявляються найбільш яскраво («Вій», «Страшна помста», «Ніч перед Різдвом», «Ніч перед Івана Купала», «Портрет» та ін.), побудовані на перетині реального та фантастичного. При цьому фантастичне чітко присутнє в тексті поруч з реальним. Власне, фантастичне у Гоголя завжди зумовлене присутністю потойбічного. Прикладів є багато: зображення потойбічного (нечистої сили) у “Вій”, опис могутності нечистої сили («Ніч перед Різдвом», «Ніч перед Івана Купала»), гігантизм та гіперболізація у зображеннях потойбічних сил («Вій»), проникнення потойбічного в світ людей («Вій», «Ніч перед Різдвом», «Портрет»). Герої багатьох творів М. Гоголя навіть мають доволі бли-

зькі та тісні відносини з нечистою силою («Загублена грамота», «Ніч перед Різдвом», «Ніч перед Івана Купала») та, що особливо цікаво, в цих творах нечиста сила має чітко виражений національний характер.

Микола Васильович Гоголь був та залишається видатною і неоднозначною фігурою в історії вітчизняної літератури. Письменник, серце якого належало одразу трьом (Україна, Росія, Італія) країнам, зумів приділити частину своєї творчості кожній із цих країн. Та все ж таки основним об'єктом, на який спрямована творчість Гоголя-романтика, є людина. Цілком у дусі тогочасного європейського, російського та українського романтизму Гоголь вказує на те, що головне призначення людини полягає в тому, щоб привносити у світ добро, красу, гармонію. З легкістю письменник вводить у канву своїх творів і основні принципи європейського романтизму. Літературна спадщина Миколи Васильовича Гоголя несе в собі відтінок самобутності та неповторності, і в цій спадщині Україна, її культура та традиції, займають своє належне місце, атже саме у творах, що мають відношення до України, найбільш проявляються риси, що притаманні Гоголю-романтику.

Література:

1. Бахтин М. М. Собрание сочинений в семи томах. – М.: Русские словари, 1997. – Том 5. – 732 с.
2. Белый Андрей. Мастерство Гоголя. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1934. – 322 с.
3. Буало. Поэтическое искусство. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1957. – 232 с.
4. Вересаев В. В. Гоголь в жизни. – Харьков: Прапор, 1990. – 680 с.
5. Исторический Вестникъ. Историко – литературный журналъ. – Санкт-Петербургъ, 1881. – Февраль. – 98 с.
6. Історія української філософії: Підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 624 с.
7. Лессинг Г. Э. Избранные произведения. – М.: Государственное издательство художественной литературы. 1953. – 650 с.
8. Новая философская энциклопедия. В 4-х томах [руководители проекта В. С. Степин, Г. Ю. Семгин]. – М.: Мысль, 2010. – Том 4. – 736 с.
9. Овсянко – Куликовскій Д. Н. Собрание сочинений. – Санкт-Петербургъ, 1912. – Т. 1. – 200 с.
10. Рисунки русских писателей / Сост. Р. Дуганов. – М.: Советская Россия, 1988. – 256 с.
11. Свасьян К. А. Иоганн Фольфганг Гете. – М.: Мысль, 1989. – 191 с.
12. Сиповский В. В. История русской словесности. – Санкт-Петербургъ, 1910. – Часть 3. – 255 с.